

УДК 347.65

Трифонов С. Г.

РОЗРОБКА ВЧЕННЯ ПРО СПАДКУВАННЯ У «ПРАВАХ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД»

Після тривалої роботи кодифікаційної комісії, яка з різних причин затягнулась аж на п'ятнадцять років, у 1743р. її зусиллями було підготовлено перший кодекс українського права – «Права, по которым судится малороссийский народ, Высочайшим всепресветлейшия, державнейшия Государыни Императрицы Елисаветы Петровны, Самодержицы Всероссийския, Ея Императорского Величества повелением, изъ трехъ книгъ, а именно: Статута Литовскаго, Зерцала Саксонского и приложенных притом двухъ правъ, такожде изъ книги Порядка, по переводе изъ польскаго и латинскаго языковъ на російській діалект в едиину книгу сведенных, въ граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743» [1]. Складався цей кодекс з 1714 пунктів, які були зведені в 531 артикул, об'єднані, в свою чергу, у 30 розділів.

Як зазначав К.А. Вислобоков, всі розділи «Прав» є дуже різними як за змістом, так і за системою викладення, розміром, концентрацією нормативного матеріалу. В кожному з розділів можна віднайти досить умовно поєднані норми кримінальні, процесуальні, цивільні, які до того ж іноді складно піддаються будь-якій класифікації як такі [2].

Арт.1 гл.14 («О именіяхъ недвижимыхъ и движимыхъ наследныхъ и собственнымъ промысломъ набытыхъ») у п.1 поділяв усе майно на рухоме і нерухоме і давав визначення рухомого і нерухомого майна. До нерухомого законодавець відносив «села, деревне, фолварки, хуторе, нивы, леси, поля, луки, доми, каменное строение и прочая»; до рухомого майна автори «Прав» відносили «золото, серебро, денги, скоть, платя и прочая» [3].

Аналіз положень арт.8 гл.14 дає, на наш погляд, достатні підстави вважати, що законодавець до кола об'єктів майнових прав поряд із майном включав і людей: «Кто бы кому именія, землю или людей невольныхъ продав...» (п.2); ця обставина змушує деякою мірою скептично поглянути на цивілізаційний рівень даної норми – хоча, звісно, будь-яка правова норма є продуктом свого часу, й у кодифікаторів були, мабуть, свої підстави для регламентації торгівлі людьми.

П.2 арт.3 гл.4 укріплював спадкові майнові права, встановлюючи, що «кто, имея на какіе именія гетманскіе уневерсали, и по тем уневерсалам, либо по другимъ крепостям или и без крепостей, отеческими либо матерними наследными, купленными, даренными, или какою правильною зделкою либо другимъ какимъ-нибудь правильнымъ же образомъ приобретенными именьями, издревле ... безспорно владел, тот и наследники его таковыми именіями вечно и свободно владеет имеютъ» [4].

Оскільки основою й визначальним елементом в організації як соціально-станової структури, так і правових та економіко-політичних елементів українського суспільства виступала земельна власність, то саме тому правовідносинам земельної власності і їх

**РОЗРОБКА ВЧЕННЯ ПРО СПАДКУВАННЯ У
«ПРАВАХ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД»**

врегулюванню «Права» приділяли стільки уваги. Цілком поділяючи точку зору К.А. Вислобокова про те, що земельна власність як база економічної сили та політичної влади, як умова належності до військового стану чи навіть просто до вільного стану, визначала всі сфери соціальних відносин у суворо ієрархічному феодальному суспільстві [5], зауважимо, що, з одного боку, саме земельна власність накладала значні обмеження на власника і звужувала межі його вибору у вчиненні тих чи інших дій, у тому числі й розпорядження землею через заповіт, а з іншого – у збереженні і чіткому законодавчому визначенні саме такого положення були зацікавлені не тільки вищі верстви українського суспільства, але й середні його прошарки, позаяк нормативне закріплення права власності на землю означало одночасно й утвердження станового статусу і всіх пов'язаних з цим «вольностей і привілеїв». Тому врегулюванню найрізноманітніших правовідносин, тією чи іншою мірою пов'язаних із земельною власністю, у тому числі, й спадкуванню земельних ділянок, приділено стільки уваги і місця у «Правах».

Уже в п.2 арт.1 гл.1 «Прав» наявність земельної власності в межах України ставилась як основа підпадання під дію українських правових норм: «Потому ж и те, кои хотя и нездешние жители, но какими ни есть именениями владеють, ... во всяких суду и росправе подлежащих делах, равно какъ бы здешние обыватели по сему ж праву судитись имеютъ» [6].

Арт.5 гл.4 закріплював право «...всемъ духовного, шляхетского и воинского чина и званія людем, в Малой Россіи на землях жалованныхъ, висулуженныхъ, купленныхъ, дарованныхъ, уступныхъ, наследственныхъ и другимъ правильнымъ образомъ приобретенныхъ, издревле владенныхъ и ныне владеемыхъ, людей осаживать, хутори и мелници стронть и другіе указами не запрещенные заводи иметьъ свободно» [7].

Згідно п.3 арт.9 гл.4, якщо козак одружувався з дівчиною чи вдовою, яка володіла «грунтами мужичими», то він не отримував права «держать и оными владеть», і ці землі залишались у їх володільця – того, у чьому підданстві перебувала жінка до заміжжя. У випадку, коли посполитий одружувався з дочкою козака, «таковой посполитій никакихъ недвижимыхъ воинского званія именій по оной жене одержать не имеетъ, но те именія при человеке воинского званія остаются должни» [8].

Через весь текст документу кодифікатори послідовно, чітко і неухильно проводять принцип: володіння землею покладає на володільця обов'язок несення служби (в першу чергу – військової) на користь держави. Спеціально присвячена цьому гл.5 «Прав» так і названа: «О службе государевой военной и о порядке воинском». П.1 арт.1 гл.5 визначав: «Вси обще, званія шляхетского и воинского, чиновныи, знатныи такожъ рядовья люде, которыи в Малой Россіи живутъ и суть совершенныхъ летъ, маестности или грунта отеческіе, матерніе, за женою доставшіеся, купленые, висулуженые и какимъ-нибудь правильнымъ образомъ нажитіе имеютъ, потому жъ и иноземци, кои в Малой Россіи именіе содержатъ и службу здешнюю приняли, обще с малороссіянами государеву воинскою службу отправлять должны» [9].

За нормою арт.2 гл.5, якщо хто-небудь «изъ шляхетного и воинского званія в разныхъ местахъ содержитъ именія отеческіе, висулуженые, купленые и женини, или

каким-нибудь образом нажитіе», то такой володілець мав відбувати службу за всі ті маєтки, як за один, обираючи місце і вид служби, «в которой он сведом» [10].

Арт.3 гл.5 приписував у випадку, якщо хтось із козаків перебував на платній службі в компанійських чи інших таких полках, то їх брати чи інші родичі, які з ними жили на нерозділеному маєтку, повинні були відбувати службу за них «з землі», «дабы чрез то в службе государевой умаленіе не воспоследовало» [11].

Безпосередньо питання спадкових відносин розроблялися у гл.10, 12 і 13 «Прав». Так, гл.12 визначала порядок спадкування за заповітом («тестаментом»); гл.13 – спадкування на підставах кровної спорідненості («О наследіи именій по нисходящей, восходящей и побочной лінії сродства и по усыновленію от бездетныхъ, також о власти родителей над детьми»).

Арт.1 гл.12 визначав поняття заповіту: «Тестамент, или духовная записъ есть добровольное определѣніе или завѣтное постановленіе, либо свидетелство з волѣ чіей в томъ, чего бы кто хотѣл, дабы по смерти его было исполнено; ...тестаментъ, с принужденія сочиняемый, не можете имѣть силы...» [12].

З кола осіб, яким «Права» дозволяли складати заповіт, виключалися: 1) державні злочинці; 2) малолітні діти (чоловічої статі – до 17 років, жіночої – до 13 років); 3) ті, хто перебуває під опікою; 4) сини, не відділені від батьків (їм дозволялося розпоряджатися шляхом заповіту лише маєтностями, нажитими власними силами); 5) чорне духовенство; 6) священикам і дияконам дозволялося розпоряджатися через заповіт лише власним майном, але не тим, яке було дане на церкву; 7) невільники і кабальні люди; 8) люди не сповна розуму; 9) марнотратці; 10) позбавлені честі; 11) засуджені до смерті; 12) глухі й німі.

Особи, які не входили до цього переліку, і які були на момент складення «тестаменту» при добрій пам'яті і розумі, визнавалися такими, які можуть шляхом заповіту вільно розпорядитися своїм нерухомим і рухомим майном, нажитим власними силами. Стосовно ж успадкованих ними батьківських чи материнських маєтків діяло інше правило – їх дозволялося передавати у спадок лише своїм рідним дітям чи їх законним спадкоємцям.

Ряд винятків мався і щодо заповідання рухомого майна – так, заборонялося складати заповіт, віддаючи своє майно «...жидамъ, магометанамъ и идолопоклонникамъ, к тому же и отступникамъ от вѣры христіанскія, а також сустратнымъ людямъ, пияницямъ, по тому жъ и дѣтямъ не в супружестве, но съ прелюбодѣянія рожденнымъ...» (п.2 арт.6 гл.12). При складанні заповіту повинні були бути присутніми не менше двох урядовців тієї місцевості, у якій проживав спадкодавець, або ж один урядовець і при ньому – двоє-трое «честныхъ и вѣры достойныхъ лицъ» [13].

Встановлювалося, що свідками не можуть бути: 1) особи, позбавлені права складати власний заповіт; 2) особи, яким заборонено виступати свідками (за нормою арт.2 гл.12 і арт.15 гл.8); 3) душеприкажчики, яким довірялося виконання даного заповіту; 4) особи, на користь яких у заповіті відписане будь-яке майно; 5) опікуни, яким доручена опіка (арт.8).

**РОЗРОБКА ВЧЕННЯ ПРО СПАДКУВАННЯ У
«ПРАВАХ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД»**

У заповіті повинні бути бути перерахованими усі діти спадкодавця, з визначенням долі майна, яка кожному з них передається у спадок, або ж вказівка на те, що хтось із них позбавляється спадкового майна (п.2 арт.4 гл.12).

Заповіт на кожному із його аркушів підписували сам спадкодавець і присутні урядовці (урядовець та свідки), і після цього він набував законної сили (п.3 арт.4 гл.12). Заповіт міг бути змінений чи взагалі скасований; при цьому кожен наступний заповіт робив недейсним попередній (п.1 арт.5 гл.12).

П.1 арт.5 гл.10 встановлював порядок, згідно якого до вінчання майбутній тесть повинен був визначити посаг за своєю дочкою, записати його на майбутнього зятя і оголосити про нього при свідках. Майбутній зять, у свою чергу, зобов'язувався зробити віновий запис на свою майбутню дружину. Розмір віна обраховувався за такими критеріями: 1) передане у посаг золото, срібло, дорогі камені оцінювалися удвоє проти їх дійсної вартості; таке „збільшення” ціни іменувалося „привінком” і розглядалося як винагорода нареченій „за вінець”; 2) всі інші речі – жіночий одяг, коні і всіляка рухомість оцінювалися по реальній вартості. Запис про віно не міг бути зроблений на більшу, ніж третина, частину маєностей чоловіка (п.1 арт.6 гл.10); він вносився до урядових книг, а випис із них передавався нареченій чи її родичам.

П.1 арт.14 гл.10 передбачав, що якщо лівчина вийшла заміж проти волі батьків, то вона позбавлялася приданого і права спадкувати маєності батька, матері й будь-які інші. Майно ж батьків переходило у спадок до інших братів і сестер, а якщо їх не було – то найближчим родичам (п.2 арт.14 гл.10).

А арт.22 гл.10 встановлював порядок збереження неподільним родового маєтку у випадку, коли жінка, яка займала більш високе соціальне положення, виходила заміж за чоловіка нижчого стану, окремо вирізняючи ті випадки, коли заміжжя відбувалось за згодою батьків і близьких родичів жінки чи без такої. Земельні володіння її сім'ї в обох випадках залишались неподільними і як посаг за жінкою не переходили, натомість їй сплачувалась грошова компенсація за належну частку: у випадку, коли заміжжя було за згодою родичів, – у розмірі повної вартості належної жінці частки від усього майна, коли ж вона брала шлюб без згоди на те близьких родичів – у розмірі половинному.

Загальним же принципом, покладеним в основу розробки правових норм кодифікаторами, виступав принцип неповної спільності майна подружжя, з елементами роздільного управління і виділенням у ньому майна вінового і посагу, для яких встановлювався особливий режим правового регулювання.

Очевидно, можна зазначити, що як сам процес кодифікації законодавства, так і його результат – «Права, за якими судиться малоросійський народ» – засвідчували високий рівень як юридичної техніки, так і загалом правової культури в Україні середини XVIII століття. Як наголошував Ю.С. Шемшученко, не дивлячись, що «Права» не одержали офіційного затвердження, вони переписувались в Україні від руки, їх застосовували і на них посилались судді при розгляді і вирішенні судових справ [14]. У «Правах» знайшли своє детальне відображення і розробку основні поняття і норми інституту права спадкування. Оцінюючи значення «Прав», О.І. Гуржій писав: «...незважаючи на те, що [цей] звід законів царський уряд не

санкціонував, в ньому все ж таки значною мірою знайшли своє відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення. В «Правах» найбільш виразно визначилися ті привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо йшли козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть» [15].

Список літератури:

1. Права, по котрым судится малоросийский народ / Изданныя подъ редакціею и с приложениемъ изслѣдованія о семь Своде и о законах, действовавшихъ в Малороссіи проф. А.Ф. Кистяковскаго. – Киевъ: Въ университетской тип. (І.І. Завалзкаго), 1879. – 1054 с.
2. Вислобоков К.А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Інститут держави і права НАН України, 1997. – С. IX-XLX.
3. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Інститут держави і права НАН України, 1997. – С. 246.
4. Там же. – С. 246.
5. Там же. – С. XXIX.
6. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Інститут держави і права НАН України, 1997. – С.30.
7. Там же.
8. Там же. – С.64.
9. Там же. – С.68.
10. Там же. – С.69.
11. Там же.
12. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743. – К.: Інститут держави і права НАН України, 1997. – С. 216.
13. Там же. – С. 218-219.
14. Шемшученко Ю.С. Права, за якими судиться малоросійський народ // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 223.
15. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. К.: Основи, 1996. – С. 168.